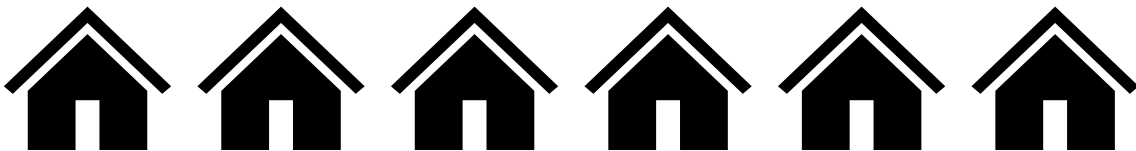

Rituelen bij kerkgebouwen

Inzet van rituelen bij kerkgebouwen in transformatie

Onderzoek voor het programma Toekomst Religieus Erfgoed –
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Miranda Megens

Amersfoort, mei 2019

Colofon

Rituelen bij kerkgebouwen is het onderzoek van Miranda Megens, masterstudent Tilburg University, voor het programma Toekomst Religieus Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Amersfoort, mei 2019.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
*Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap*

INHOUDSOPGAVE

I. Samenvatting: rituelen bij kerkgebouwen	4
II. Hoofdartikel: kerkgebouw in verandering	5
III. Aanbevelingen	11
IV. Model voor ritueleninzet	12
V. Suggesties voor vervolgonderzoek	14
VI. Voorbeelden, rituelen bij vijf kerken	15
Deventer – Met de pont de IJssel over	16
Rheden – Kapel in de protestantse Dorpskerk	18
Vught – Maria-kapel en doopkapel in herbestemde kerk	21
Landpark Assisië – 40 dagen bouwritueel	23
Schettens – Bezinningsnacht in de kerk die nog kerk is	25

I. Samenvatting: Rituelen bij kerkgebouwen

Auteur en copyright: Miranda Megens

Veel kerkgemeenschappen gaan komende jaren nadenken over het gebruik van hun kerk. Daarbij komen herbestemming, sluiting of misschien zelfs sloop van het gebouw aan de orde. Zo'n transitie gaat vaak gepaard met emoties en weerstanden. Een kort onderzoek ([p.5](#)) leert dat afscheids-, overgangs- en inbeddingsrituelen betrokkenen kunnen begeleiden bij de transitie van een kerkgebouw. Vijf kerken ([p.15](#)) die rituelen inzetten bij hun transitie vertellen hun verhaal.

De religieuze functie van een kerk wordt beëindigd door eigen kerkelijke rituelen. Transitierituelen kunnen worden ingezet om het afscheid van het gebouw en de overgang naar een nieuwe situatie een plaats te geven. Bekende voorbeelden zijn een processie naar een nieuw gebouw of het creëren en/of behouden van een kapel om kaarsjes te branden. Miranda Megens, masterstudent 'Ritual in Society' aan Tilburg University, voerde voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een kort stageonderzoek uit naar de inzet van rituelen bij vijf herbestemde kerkgebouwen.

Het onderzoek duidt de transformatie en onzekerheid waarmee betrokkenen bij kerken nu te maken hebben. Het verleden van de kerk(historie) vervaagt, terwijl de toekomst ongewis is. Dat kan leiden tot verwarring en onzekerheid. Door het transitieproces bewust vorm te geven door middel van rituelen, krijgen emoties en weerstanden erkenning.

Als een kerk haar religieuze functie verliest, blijven mensen het gevoel houden dat iets heiligs overblijft. Het behoud van religieuze/sacrale elementen kan conflicteren met elementen van moderne herbestemming (bijvoorbeeld een brandslang boven een wijwaterbakje in een kerk-supermarkt), of er kan conflict ontstaan vanwege de wens of eis om religieuze afbeeldingen of voorwerpen te verwijderen. Een van de aanbevelingen luidt om sacraal residu, als dat behouden blijft/kan blijven, afgezonderd te houden van moderne elementen of door afstand tot de herbestemde elementen te creëren.

Een andere aanbeveling luidt om bewust en naar eigen behoefte rituelen samen te stellen voor het afscheid van een kerkgebouw, de overgangsfase en de nieuwe fase. Een rituele strategie maakt duidelijk of behoefte is aan de manifestatie van religieuze rituelen, recreatieve/vrije tijdsrituelen, herdenkingsrituelen of culturele rituelen. Het kerkgebouw kan daarbij centraal blijven staan en blijft mensen met het gebouw verbinden.

In het artikel ([p.5](#)) en deze vijf voorbeelden ([p.15 e.v.](#)) is te lezen hoe rituelen kunnen worden ingezet bij kerken die een andere bestemming krijgen. Aanbevelingen ([p.11](#)) en een model ([p.12](#)) geven een handzaam overzicht en bieden handelingsopties.

Auteur en copyright: Miranda Megens

II. Hoofdartikel: Kerkgebouw in verandering

De inzet van rituelen bij kerkgebouwen in transitie

Auteur en copyright: Miranda Megens

Hoe kunnen rituelen worden ingezet bij herbestemming, sluiting of sloop van kerkgebouwen? Een kort onderzoek leert dat afscheids-, overgangs- en inbeddingsrituelen de transitie van een kerkgebouw kunnen begeleiden. Dit artikel beschrijft het onderzoek naar de inzet van rituelen bij vijf herbestemde kerkgebouwen, duidt de transformatie waarmee kerken nu te maken hebben en sluit af met aanbevelingen ([p.11](#)). Door een 'rituele strategie te maken, kunnen rituelen weloverwogen worden ingezet, ook buiten het religieuze domein. Een handzaam model ([p.12](#)) laat zien hoe rituelen de overgangsfasen kunnen begeleiden. Het kerkgebouw blijft in de aanbevelingen en het model centraal staan en blijft verbinding maken met mensen.

Voor betrokkenen bij een kerkgebouw is het van belang dat van de kerk op een respectvolle en waardige wijze afscheid wordt genomen en/of een nieuwe functie krijgt. Dat kan gerealiseerd worden door de inzet van tastbare of overdrachtelijke rituelen, bedoeld om de acceptatie van betrokkenen te vergroten. Bijvoorbeeld het behouden van een plaats waar mensen kaarsjes kunnen opsteken, het creëren van een plaats waar religieuze voorwerpen worden getoond of rituele (rouw)begeleiding door een kunstenaar bij sluiting of herbestemming van een kerk.

Maar voor veel kerken is van herbestemming nog geen sprake, integendeel. Er is veel onzekerheid over de toekomst en kerkeigenaren, gemeenten, burgers, kerkbesturen en erfgoedinstellingen oriënteren zich op herbestemming, sluiting of misschien zelfs sloop. De verwachting van de kerkgenootschappen zelf is dat 30 procent tot 80 procent van de 6000 kerken in Nederland haar oorspronkelijke functie gaat verliezen¹. Om de toekomst van het religieus erfgoed in banen te leiden, ondersteunt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed partijen onder andere via het programma Toekomst Religieus Erfgoed bij het opstellen van kerkenvisies: gezamenlijke afspraken over een duurzame toekomst van de kerken in een gemeente². 'Draagvlak' is een van de lijnen binnen het programma Toekomst Religieus Erfgoed; dit wordt belangrijk geacht om tegemoet te komen aan emoties en weerstanden bij betrokkenen als het gaat om kerken in transformatie. Miranda Megens, masterstudent 'Ritual in Society' bij

---

¹ CIO-K, het interkerkelijk contact inzake overheidszaken, tijdens een rondetafelbijeenkomst in de Tweede Kamer, november 2016.

² De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft 13,5 miljoen euro beschikbaar gesteld (2019-2021). In november 2018 is het programma ondertekend door de Vereniging Nederlandse Gemeenten, Interprovinciaal Overleg, Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, Erfgoedvereniging Heemschut, Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen, Museum Catharijne Convent, Restauratiefonds en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

cultuurwetenschappen aan Tilburg University, onderzocht de inzet van rituelen bij vijf kerken die reeds aan een nieuwe fase begonnen zijn³.

Ritueel wordt in dit onderzoek breed benaderd. Ritueel kan onderzocht worden als een traditioneel scenario, maar ook als minder gemarkeerde handeling, of als klein ritueel. In dit onderzoek betreft het handelingen met een bijzondere betekenis voor een individu of voor groepen, die tot uitdrukking worden gebracht via personen, plaatsen, voorwerpen/objecten, in een bepaalde of onbepaalde periode, al dan niet in combinatie met elkaar^{4 5}.

De vijf bezochte kerken in dit onderzoek zetten rituelen verschillend in bij de transformatie van hun kerkgebouw. Nu volgen summiere beschrijvingen van deze kerken; een uitgebreide beschrijving per kerk is beschikbaar ([p.15 e.v.](#)). Na de korte casusbeschrijving volgt de theoretische inkadering van wat er speelt.

In Deventer ([p.16](#)) zijn drie protestantse kerkgemeenschappen samengevoegd. Op 9 september 2012 werd in ieders gebouw een laatste eigen dienst gehouden, daarna zijn de kerken een week dicht geweest. Met een gezamenlijke openluchtdienst werd het begin van de nieuwe gemeenschap ingeluid. Daarna is men gezamenlijk op de pont de IJssel overgestoken en in een processie naar het nieuwe gezamenlijke (weliswaar al bestaande) gebouw, de Lebuinuskerk, gegaan. Sacrale voorwerpen uit de twee andere kerken zijn in de Lebuinuskerk ingebracht.

De protestantse Dorpskerk in Rheden ([p.18](#)) richtte de consistorie in tot oecumenische kapel na sluiting van de katholieke kerk in het dorp. Er staat een beeld van de heilige Mauritius en er kunnen kaarsjes gebrand worden.

De Maria-kapel is de enige nog gewijde ruimte in de Petruskerk in Vught ([p.21](#)). Tijdens de dertien jaar durende sluiting, is de kapel altijd open geweest. In de herbestemde kerk is een doopkapel ingericht met sacrale voorwerpen en afbeeldingen, het doopvont staat er nog op zijn originele plaats.

Met 40 dagen bouwrituelen is afscheid genomen van de Fransiscus Kapel op Landpark Assisië ([p.23](#)) in Biezenmortel. Er werd onderscheid gemaakt in afscheids-, overgangs- en inbeddingsrituelen.

De Protestantse kerk in Schettens ([p. 25](#)) biedt een bezinningsovernachting aan, bedoeld voor mensen die in de kerk willen zijn, en zichzelf geconfronteerd willen zien met eeuwigheid en tijdelijkheid. Er is een huiskamerzitje in de kerk gemaakt, vanuit de fauteuil kijkt men uit op eeuwenoude grafzerken. De kerk wordt ook nog gebruikt voor diensten.

---

³ Het onderzoek is beperkt in omvang en tijd en moet worden gezien als een globale verkenning; het gaat niet in op kerkelijke richtlijnen voor sluiting, de ontwikkeling van kerkgebouwen in historisch perspectief, mogelijke herbestemmingen, de processen voorafgaand aan herbestemming; op basis van ervaring van het team Religieus Erfgoed van de RCE en op basis van mediapublicaties kan worden aangenomen dat emoties en weerstand bij betrokkenen leven.

⁴ Post P. (2015). Ritual Studies in *Oxford Research Encyclopedia of Religion*. 1-34.

⁵ Post P. en Faro L. (2017). Een Ritual Studies Onderzoekdesign, Ervaringen en perspectieven in *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 33: 20-39.

Overgangsrituelen

Langere of kortere processen gingen aan bovenstaande transformaties vooraf, wat gedeeld wordt is dat overall emoties en weerstanden van betrokkenen speelden. 'Het aanstaande verlies doet beseffen wat verloren gaat', duidt hoogleraar Henk de Roest van de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen het afscheid nemen van kerkgebouwen⁶. Hoogleraar Justin Kroesen stelt dat herbestemmingen van kerken 'bij velen een mengsel van gevoelens oproept, waarin huiver voor wat heilig is, eerbied voor wat oud is en gehechtheid aan wat mooi is bij elkaar komen'⁷.

De huidige onzekerheid en overgang naar onbekende herbestemming, kan gesitueerd worden tegen de achtergrond van 'rites of passage', rituelen die mensen of groepen begeleiden naar andere (levens)fasen⁸. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen afscheids-, overgangs- en inbeddingsrituelen. Na rituelen in de ene fase, komt men in de volgende fase terecht. Afscheidsrituelen dragen bij aan het kanaliseren van emoties, aldus Henk de Roest. Overgangs- of transitierituelen markeren de overgang tussen oude en nieuwe situatie in. Inbeddings/welkomstrituelen helpen mensen de nieuwe situatie te aanvaarden en te kunnen aarden in de nieuwe realiteit⁹.

Sporen uit het verleden en betwiste claims

Wat gebeurt er met een kerkgebouw nadat het geen kerk meer is? Bezoeken aan herbestemde kerken laten zien dat (de wens tot) behoud van sacraliteit en instandhouding van het verleden, kan conflicteren met elementen van moderne herbestemming. Die drie aspecten werken als volgt op elkaar in:

Nadat een kerk zijn functie heeft verloren, blijft een 'heilig residu' achter. Dat kan gaan om een atmosfeer die wordt gevoeld, of voorwerpen of afbeeldingen die behouden zijn gebleven en die als herinnering dienen, noteert onderzoeker Daan Beekers van Utrecht University¹⁰. Beekers vraagt zich af wat er gebeurt met de kerken en andere materiële uitingen nadat ze hun functie verlaten hebben. Een katholieke kerk is ritueel gewijd en daardoor alleen voor de kerkdienst bestemd, een protestants kerkgebouw is niet gewijd, maar volgens Beekers schrijven 'katholieken en protestanten een aura van heiligheid toe aan hun kerkgebouwen, ook al zijn die niet meer in gebruik. Beiden behandelen de

---

⁶ De Roest, H. (2015: 255). Afscheid nemen van een kerkgebouw, Rituelen, Symbolen, teksten, in Bisseling H., De Roest H., & Valstar P. (red.): *Meer dan hout en steen, Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer.

⁷ Kroesen J. (2010: 12). Sacraal sediment, Gemengde gevoelens bij herbestemde kerkgebouwen, in Kuiper Y., en Pieter Nanninga (red.), *Religie en cultuur in hedendaags Nederland. Observaties en interpretaties*. Van Gorcum.

⁸ Gennep A., van (1960). *The Rites of Passage*. Routledge.

⁹ De Roest, idem (277).

¹⁰ Beekers D. (2016). Sacred residue, in Lanwerd S. (ed.), *The Urban Sacred: How Religion Makes and Takes Place in Amsterdam, Berlin and London/Städtisch-religiöse Arrangements in Amsterdam, Berlin und London*. Berlin: Metropol. Pp. 39-41.

omzetting van hun kerkgebouwen met zorg. Het blijkt dat als bepaalde plaatsen of objecten als heilig waren geconstrueerd, het moeilijk is daarvan afstand te doen’.

Een kerkgebouw neemt een markante plaats in de openbare ruimte in. Vergelijkbaar met een herdenkingsmonument, kan worden gezegd dat het verleden van een kerk via het heden wordt voortgezet in de toekomst¹¹. De band verleden-heden-toekomst lijkt nu te worden doorbroken door een ongewisse toekomst. Daarnaast is er vaak een wens of eis van kerkeigenaren om gewijde of religieuze voorwerpen en symbolen te verwijderen, soms wil men dat een gebouw helemaal verdwijnt. Daarmee wordt het element verleden verwijderd in de band verleden-heden-toekomst. Het weghalen van de plaats die altijd een plaats van herinnering, een lieu de mémoire was¹², in combinatie met een onzekere toekomst, duidt vermoedelijk de emoties en weerstand.

Maar wat als religieuze tekenen behouden blijven en bij herbestemming geïntegreerd worden? Dat leidt tot een supermarkt die een prikbord boven een wijwaterbakje hangt, een zitje in een hotellobby voor een voormalig zij-altaar en verdiepingen in een hotelkerk waardoor hoge gewelven, die altijd alleen maar voor het oog van God zichtbaar waren, letterlijk op ooghoogte zijn gekomen en aanraakbaar zijn geworden.

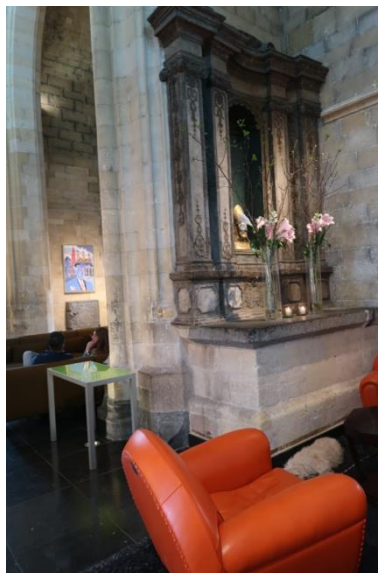

Foto 1. Prikbord boven een wijwaterbakje in kerksupermarkt in Helmond, het is niet bekend of dat nu nog zo is.
Foto 2. Zitje voor voormalig zijaltaar in Kruisherhotel Maastricht.
Foto 3. Verdieping in hotel Martin Patershof, Mechelen.
Beeld: Albert Reinstra (1) en Miranda Megens.

¹¹ Faro L. (2015: 34). *Postponed monuments in the Netherlands, Manifestation, context and meaning*.

¹² Nora P. (1989: 19). Between memory and history: les lieux de mémoire, in *Representations* 26: 7-25).

Hier kan sprake zijn van 'contested space': verschillende, elkaar betwistende claims in een ruimte die door meerdere personen wordt gedeeld¹³. Dat roept vragen op, onder andere of alle hergebruik van kerkgebouwen als contested space moet worden gezien en of bij het verwijderen van religieuze symbolen ook sprake is van contested space.

De bovenstaande begrippen – heilig residu, de band verleden-heden-toekomst/lieux de mémoire en contested space – kunnen met elkaar in verband worden gebracht. De kerk kan worden gezien als een plaats van herinnering, symbool in het collectieve geheugen en geworteld in het verleden. Als het kerkgebouw moet worden gesloopt, of als religieuze elementen (moeten) worden verwijderd, vervalt de factor verleden in deze band; aangezien de toekomst ongewis is, wordt de altijd vanzelfsprekende band verleden-heden-toekomst als het ware afgebroken. Het heilig residu dat in een kerk achterblijft, materieel of immaterieel, kan vervolgens, als het wordt gecombineerd met herbestemming, leiden tot ongewenste, conflicterende claims op de sacraliteit. Terwijl er enerzijds dus behoefte kan zijn aan behoud van heilig residu, kan anderzijds de nieuwe functie van een kerk conflicterende claims opleveren.

Analyse: Afstand en nabijheid

Bij de vijf bezochte kerken zijn rituelen gebruikt bij afscheid, transitie en inbedding van de nieuwe situatie. Soms zijn afscheids-, overgangs- en inbeddingsrituelen heel duidelijk benoemd en ook in die volgorde uitgevoerd. Rituelen na herbestemming zijn gesitueerd in het religieuze, recreatieve, culturele en herdenkingsdomein en deze domeinen overlappen elkaar¹⁴. Ook is te zien dat naar eigen wens en inzicht - bewust of onbewust - gebruik is gemaakt van rituelen die nieuw leven in zijn geblazen en/of zijn samengesteld uit meerdere tradities uit het verleden¹⁵. Afgeleid uit een studie naar betekenisvolle plaatsen en ritueel in een vinex-wijk, kan heel algemeen worden gezegd dat naar eigen behoefte rituelen zijn samengesteld, er is als het ware een geconstrueerde bricolage ontstaan, die voldoet aan behoeften in de eigen situatie¹⁶. Uit de vijf bezochte kerken blijkt dat inzet van rituelen zorgt voor verbinding tussen kerkgebouw, mensen en sacrale voorwerpen.

Een kerkgebouw is dominant en markant aanwezig in het publieke domein, letterlijk als gebouw, als oriëntatiepunt in een stad, dorp of wijk, en figuurlijk als symbool in de collectieve herinnering. De meeste kerkgebouwen kenmerken zich uiterlijk vanwege hun hoogte door een afstand. Inwendig waren de hoogste plaatsen letterlijk onbereikbaar vanwege de hoogte, en figuurlijk onbereikbaar

---

¹³ Post P. (2011: 32). Fields of the sacred, in Post P., Molendijk A. & Kroesen J. (eds), *Sacred Places in Modern Western Culture*. Peeters Leuven.

¹⁴ Post P. (2010: 114). *Vorbij het kerkgebouw, de speelruimte van een ander sacraal domein*. Uitgeverij Abdij Van Berne, Heeswijk.

¹⁵ Hobsbawm E. (1983). The Invention of Tradition, in Eric Hobsbawm and Terence Ranger (ed.), *Introduction: Inventing Traditions* 1-14. University Press, Cambridge.

¹⁶ Schippers, I. (2015: 214). *Sacred places in the suburbs: Casual sacrality in the Dutch VINEX-district Leidsche Rijn*. Instituut voor Liturgische en Rituele Studies/Instituut voor Christelijk Erfgoed.

omdat ze waren voorbehouden aan God en de heiligen. Door het invoegen van verdiepingen in een kerk wordt het mogelijk gewelven en andere plaatsen in de hoogte die voorheen onbereikbaar waren, van nabij te zien of zelfs aan te raken. De letterlijke hoogte is daarmee nabij gekomen.

De figuurlijke grens met de hoogte wordt doorbroken omdat het religieuze gebruik heeft plaatsgemaakt voor het alledaagse, profane gebruik. Wat voorheen heilig was en/of op figuurlijke afstand stond, is gewoon en alledaags geworden. De figuurlijke grens met de hoogte wordt ook doorbroken doordat het mogelijk is geworden zich op hoogten te begeven waar tot voor kort, symbolisch God werd gepresenteerd. Afstand en hiërarchie in het kerkgebouw worden als gevolg van herbestemming op deze manier gelijk aan nabijheid¹⁷.

Conclusie

Dat kerken op grote schaal een andere functie zullen gaan krijgen, is onomkeerbaar. De daarmee gepaard gaande emoties en weerstanden bij betrokkenen kunnen worden begeleid door de inzet van rituelen. Daarbij kunnen een afscheidsfase, overgangsfase en inbeddingsfase worden onderscheiden. Het lijkt goed om de rituelen zodanig vorm te geven dat recht wordt gedaan aan herinneringen aan, en historie van het kerkgebouw.

Rituelen kunnen ertoe leiden dat gebouw en mensen, gebruikte voorwerpen, voor een bepaalde of onbepaalde periode met elkaar verbonden worden. Men kan zich afvragen of iedereen werkelijk verenigd is in de nieuwe, herbestemde situatie, nadat overgangsrituelen en inbeddingsrituelen zijn uitgevoerd, ofwel dat er nog een overlap is met de overgangsfase in de nieuwe situatie en tot hoe lang die kan voortduren.

Partijen die zich bezighouden met (her)bestemming van kerken en daarbij rituelen willen inzetten, kunnen bewust onderzoeken in welke mate ritueel wenselijk is in de domeinen religie, vrije tijd, cultuur en herdenking. Daarmee is het mogelijk naar eigen behoefte een rituele strategie te construeren. Bij herbestemming, sluiting of sloop kan vervolgens bewust worden vastgesteld welke rituelen wenselijk zijn en de mate waarin men ritueel wil situeren in deze domeinen.

Door het alledaagse gebruik van een kerkgebouw vervaagt de afstand tot het hogere en het goddelijke, al blijft er wel heilig residu over. Als heilig residu wordt gecombineerd met alledaags gebruik, kunnen conflicterende claims op de ruimte ontstaan, maar door heilig residu te verwijderen, wordt het verleden (deels) uitgewist. Als wordt gekozen voor behoud van heilig residu kan dit zijn sacrale distantie enigszins behouden door het niet al te nadrukkelijk te combineren met elementen van moderne herbestemming. Op die manier blijft tot een heilig residu enige afstand behouden.

---

¹⁷ Megens, M. (2018: 10-11) *Lieve Mensen, Een Etnografische Oefening bij de Remonstrantse Gemeente Utrecht*. Anthropology and Fieldwork, Tilburg University.

III. Aanbevelingen

Aanbevelingen voor kerkgebouw in verandering

1. Oriënteer op andere andere kerkgebouwen (herbestemd, gesloten, gesloopt met restanten) om te zien wat aan ritueleninzet is gedaan, wat aanspreekt en wat niet aanspreekt. De behoefte aan inzet van rituele voorwerpen of rituele handelingen is per kerk, per gemeenschap en per situatie verschillend. Hoe zijn kerkgebouw, mensen, sacrale voorwerpen en rituele handeling met elkaar verbonden, en voor welke duur? In welke domeinen (religieus, recreatief/vrije tijd, herdenking, cultuur) zijn de rituelen zichtbaar?
2. Overweeg afscheids-, overgangs- en inbeddingsrituelen in te voeren om de overgang naar de nieuwe fase te begeleiden.
3. Inventarisatie van gewenste rituelen in de nieuwe situatie kan leiden tot de samenstelling van een rituele strategie, die de gewenste inzet van ritueel in de domeinen religie, cultuur, herdenking en vrije tijd duidelijk maakt. Het kerkgebouw kan daarbij centraal staan en worden verbonden met mensen, sacrale voorwerpen en rituele handelingen, voor een bepaalde of onbepaalde periode. Wat heeft men voor ogen, hoeveel ritueel wenst men in de verschillende domeinen, wat is wenselijk en acceptabel en wat niet? Het model ([p.12](#)) met ritueleninzet geeft handelingsperspectieven duidelijk weer.
4. Indien heilig residu behouden blijft, besluit of elementen van de herbestemming wel/niet worden geïntegreerd met het heilig residu, ofwel dat het heilig residu apart gezet moet blijven, waardoor afstand tot het sacrale wordt gecreëerd.
5. Het is mogelijk om eigen ritueel te creëren, oud ritueel en oude tradities nieuw leven in te blazen. Als het kerkgebouw daarin centraal blijft staan, komt een bewuste verbinding tussen kerkgebouw en mensen tot stand.

IV. Model voor ritueleninzet

MODEL VOOR RITUELENINZET BIJ KERKGEBOUWEN IN TRANSITIE

Afscheiding

Scheidingsrituelen markeren het afscheid van de oude situatie:

- Gebouw: Afscheid van het oude gebouw.
- Mensen: Start rituele afscheidsbegeleiding, afscheid van herinneringen en verhalen
- Voorwerpen: Inventarisatie, registratie en afscheid van religieuze/sacrale voorwerpen.

Voorbeelden:

- Afscheid van het kerkgebouw, ronde langs de belangrijke plaatsen in/rond de kerk.
- Afscheid nemen van het gebouw, voorwerpen, mensen, herinneringen.
- Gezamenlijke laatste dienst.
- Mensen komen samen voor laatste dienst/andere bijeenkomsten.
- Besluit over duur van de periode van afscheid.
- Buiten gebruikstelling gebouw als kerk/onttrekken aan de eredienst.
- Rituele rouwbegeleiding.
- Inventarisatie en registratie van religieus/sacrale voorwerpen.
- Besluit over voorwerpen die achterblijven, meegaan of opgeslagen worden.
- Voorwerpen worden klaargezet om mee te nemen naar het nieuwe, danwel in het oude achter te laten.

Overgang

Transitierituelen markeren de overgang naar de nieuwe situatie, voorbereiding op de nieuwe situatie:

- Gebouw: als een sacrale (overgangs)plaats beschikbaar is, wordt deze ingericht.
- Mensen: een periode van bezinning, samen of alleen.
- Voorwerpen: sacrale voorwerpen uit de oude situatie worden schoongemaakt en ingepakt om mee te nemen.

Voorbeelden:

- Betrokkenen trekken zich thuis terug voor bezinning, of komen ergens samen voor bezinning, het oude kerkgebouw is niet meer bereikbaar.
- Indien van toepassing: gezamenlijk inrichten van tijdelijke sacrale plaats voor de overgangssituatie.
- Gedurende de overgangsfase is het eventueel mogelijk de nieuwe sacrale plaats te bezoeken.
- Indien mogelijk is bekend hoelang de overgangsfase duurt.
- Na afloop van de overgangperiode breekt de inbedding in de nieuwe fase aan, voorwerpen zijn ingepakt om mee te nemen.

Inbedding

Opnemingsrituelen geven de inbedding in de nieuwe fase aan.

- Gebouw: Het gebouw is aangekleed en gereed voor ontvangst.
- Mensen: processie/tocht naar het nieuwe gebouw, samen en symbolisch een poort onderdoor of een entree in, inwijding nieuwe locatie.
- Voorwerpen: sacrale voorwerpen worden op hun nieuwe (sacrale) plaats gezet.

Voorbeelden:

- De betrokkenen komen samen voor de inwijding.
- Processie naar nieuwe locatie.
- Gezamenlijk onder een poort/deur door.
- De nieuwe locatie wordt (in)gewijd.
- Deelnemers plaatsen (religieuze) voorwerpen op een sacrale plaats.
- Gezamenlijke dienst/bijeenkomst/maaltijd.

Toelichting op het model voor ritueleninzet

Het model is gebaseerd op de overgangsrитуелен van Arnold van Gennep, die stelt dat veranderingen in levensfasen van mensen of groepen gemarkeerd kunnen worden door afscheids-, overgangs- en welkomstrituelen. Het model biedt handelingsperspectieven met voorbeelden die zijn in te zetten in de diverse fasen van het proces, zodra bekend is wat er met een kerkgebouw gaat gebeuren. Het model kan gebruikt worden door betrokkenen die zich herkennen in een van de fasen en deze willen markeren. Betrokkenen zijn in dit geval bijvoorbeeld kerkgenootschappen, bewoners, kerkeigenaren, kerkbesturen, in de praktijk iedereen die betrokken is of zich betrokken voelt bij de kerk. Het doel van het model is voor degenen die het gebruiken emoties en weerstanden rond kerkgebouwen in transformatie te verzachten en draagvlak te creëren.

Het zou goed zijn als partijen die bezig zijn met de transitie van het kerkgebouw de handelingsopties in het model kennen en zich bewust zijn van de stappen die het model bevat; het model moet aansluiten bij hun behoeften en zij moeten het gaan gebruiken.

Het is overigens de vraag of het in dit geval, bij de transitie van kerkgebouwen, ook zo werkt dat fasen daadwerkelijk duidelijk zijn afgerond, voordat een nieuwe fase aanbreekt. Het is goed denkbaar dat mensen nog in een overgangsfase verkeren terwijl de fase van opneming/inbedding/welkom al begonnen is. Bij het ontwerp van het model komt ook de vraag op wat er gebeurt als er geen duidelijke nieuwe situatie voorhanden is, bijvoorbeeld bij sluiting of sloop van een kerkgebouw. Waar gaat men dan naar toe in de nieuwe situatie of krijgt in dat geval de afscheidsfase geen gezamenlijk vervolg? Ook is niet exact afgebakend wanneer bijvoorbeeld een besluit wordt genomen over een overgangperiode, en welke activiteiten aan de randen van die periode plaatsvinden. Er is voor gekozen de fasen afzonderlijk, dus volgens de lijn van Van Gennep, te presenteren omdat niet onderzocht is hoe de fasen in werkelijkheid hebben gewerkt.

Het model kan op de website Toekomst Religieus Erfgoed (TRE) geplaatst worden en participanten van TRE kan gevraagd worden om het model onder hun achterban te verspreiden. Wellicht is diversificatie van het model nodig naar verschillende gebruikersgroepen, er is dan ook een clustering nodig van deze groepen gebruikers.

Het model is succesvol als het voor betrokkenen helpend is en het hen helpt het afscheid vloeiend en met een goed gevoel af te ronden. Daar kunnen criteria voor bepaald worden, bijvoorbeeld hoe tevreden men is met de uitwerking, of het heeft geholpen overgangssituaties te begeleiden. Dit kan gemeten worden door middel van bijvoorbeeld interviews (kwalitatief), of enquêtes (kwantitatief). Om te onderzoeken of en hoe het model geïmplementeerd is, kan ook nader onderzoek gedaan worden, bijvoorbeeld bij de pilotgemeenten.

V. Suggesties voor vervolgonderzoek

Het onderzoek geeft aanbevelingen om het kerkgebouw centraal te stellen bij de inzet van rituelen, en ook om rituelen op een weloverwogen manier te laten plaatsvinden in verschillende domeinen (religie, cultuur, recreatie/vrije tijd, herdenking). Dat raakt onder meer aan de manier waarop dan met roerend religieus erfgoed wordt omgegaan. Wat is wenselijk ten aanzien van het integreren van herbestemming met religieuze of gewijde objecten of afbeeldingen? Wie mag of kan daar grenzen aan stellen en welke rol speelt de RCE daarbij?

Welke accenten in de inzet van rituelen kunnen benadrukt worden om bepaalde boodschappen/doelen/publiek te bereiken?

Er kan onderzoek plaatsvinden naar de invoering van het rituelenmodel en of het model heeft geholpen bij de overgangsfasen.

Om betrokkenen te inspireren bij het invoeren van rituelen kan een vervolgonderzoek plaatsvinden, met een publicatie/boek als output waarin voorbeelden van ritueleninzet bij verschillende kerken worden gegeven. In dit stageonderzoek zijn vijf kerken bezocht, een groter overzicht kan een breder beeld geven van de gebruikte rituelen die mogelijk zijn.

Op welke manieren kan sacraliteit gecreëerd worden, op welke plaatsen in een kerk, gedurende welke periodes, en op welke manier kan een verbinding worden gelegd met gebruikers van het gebouw, zodat het verleden van de kerk zoveel mogelijk verteld blijft worden? Dit zou de aanzet kunnen zijn voor een uitgebreider onderzoek dan nu is gedaan, met als insteek het behoud van religieuze sacraliteit.

Om het model met ritueleninzet te testen kan bijvoorbeeld bij partijen waar herbestemming/sluiting/sloop is gerealiseerd, nagegaan worden of het model helpend zou zijn geweest; er zou ook bekeken kunnen worden of het model in een van de pilotgemeenten getest kan worden. Met de feedback is het ook mogelijk het model bij te schaven. Ook kan een handleiding gemaakt worden.

VI. Voorbeelden, rituelen bij vijf kerken

VIJF VOORBEELDEN PER KERK UITGEWERKT

Deventer: Met de pont de IJssel over ([p.16](#))

Rheden: Kapel in de protestantse Dorpskerk ([p.18](#))

Vught: Maria-kapel en doopkapel in herbestemde kerk ([p.21](#))

Landpark Assisië: 40 dagen bouwritueel ([p.23](#))

Schettens: Bezinningsnacht in een kerk die nog kerk is ([p.25](#)).

1. Deventer – Met de pont de IJssel over

In 2012 zijn in Deventer drie kerkgemeenschappen samengevoegd tot een. De Open Hof (gereformeerd), Van Vlotenhof en de Lebuinuskerk (beide hervormd) waren voor het samengaan al een Samen op Weg-kerk. Vanwege de ambiance en de functie in de stad, werd de 400 jaar oude Lebuinuskerk gekozen als kerkgebouw voor de drie gemeenschappen, vertellen Kleis Oenema (voorzitter college kerkrentmeesters) en Henk van Koeveringe (lid van het college van kerkrentmeesters).

Een overgangscommissie met vertegenwoordigers van de drie afzonderlijke kerken was twee jaar bezig met de voorbereiding. Afscheid, overgang en de intrede in de nieuwe kerk werden duidelijk ritueel gemarkeerd. Zondag 9 september 2012 werd in de drie kerken voor de laatste keer een eigen dienst gehouden. Daarna zijn de gebouwen een week dicht geweest. Op de zondag een week na de laatste dienst is aan de overkant van IJssel een gezamenlijke dienst in de openlucht gehouden, daarna is men samen met de pont overgegaan en in een processieachtige tocht naar de Lebuinuskerk gelopen. De missionaris Lebuinus is de beschermheilige van de kerk (hoewel dat wel een katholieke uitdrukking is); hij stak in 768 ook de IJssel over.

'Dat proces hebben we opnieuw beleefd,' vertelt Kleis Oenema. 'We moesten immers alledrie bijeenkomen en samen naar binnen toe. De samenvoeging betekende een verandering voor alledrie, op deze manier wilden we gelijkwaardigheid uitdrukken.' Voorwerpen van religieuze aard zoals avondmaalsbekers en bijbels, zijn meegegaan naar de Lebuinuskerk, ook de zaken die niet meer gebruikt zouden worden. Deze zijn geïnventariseerd en geregistreerd en liggen opgeslagen op een zolderverdieping van de kerk; de gemeente Deventer is ervan op de hoogte. Uit de Open Hof en de Van Vlotenhof zijn objecten in de Lebuinuskerk aangebracht om een nieuwe eenheid te symboliseren en om te herinneren aan het verleden. Bijvoorbeeld een klok uit Open Hof, die nu in een constructie van staal is gehangen, met drie pijlers die de drie kerken symboliseren. Op de voet van de stellage is een symbool van drie wervels gegraveerd. Ook is er uit de Open Hof een glas-in-lood met apostelen geplaatst, deze dient als scheidingswand tussen de kerk en de magistraatskapel, die niet tot het kerkelijk gedeelte hoort. Verder hangen er twee mozaïeken uit de Van Vlotenhof tegen de wanden waar vroeger de kapel stond.

De overgangscommissie moest ook zorgen voor draagvlak. 'Er is bewust ruimte gegeven om emoties en boosheid naar voren te brengen,' vertelt Henk van Koeveringe. 'Voor een aantal mensen heeft de overgangsfase lang geduurd, de laatsten zijn pas nu bijgetrokken.' De jonge generatie van nu weet niet wie van oorsprong waar bij hoorde, stellen Oenema en Van Koeveringe vast. 'Voor hen is het alsof het altijd zo geweest is'.

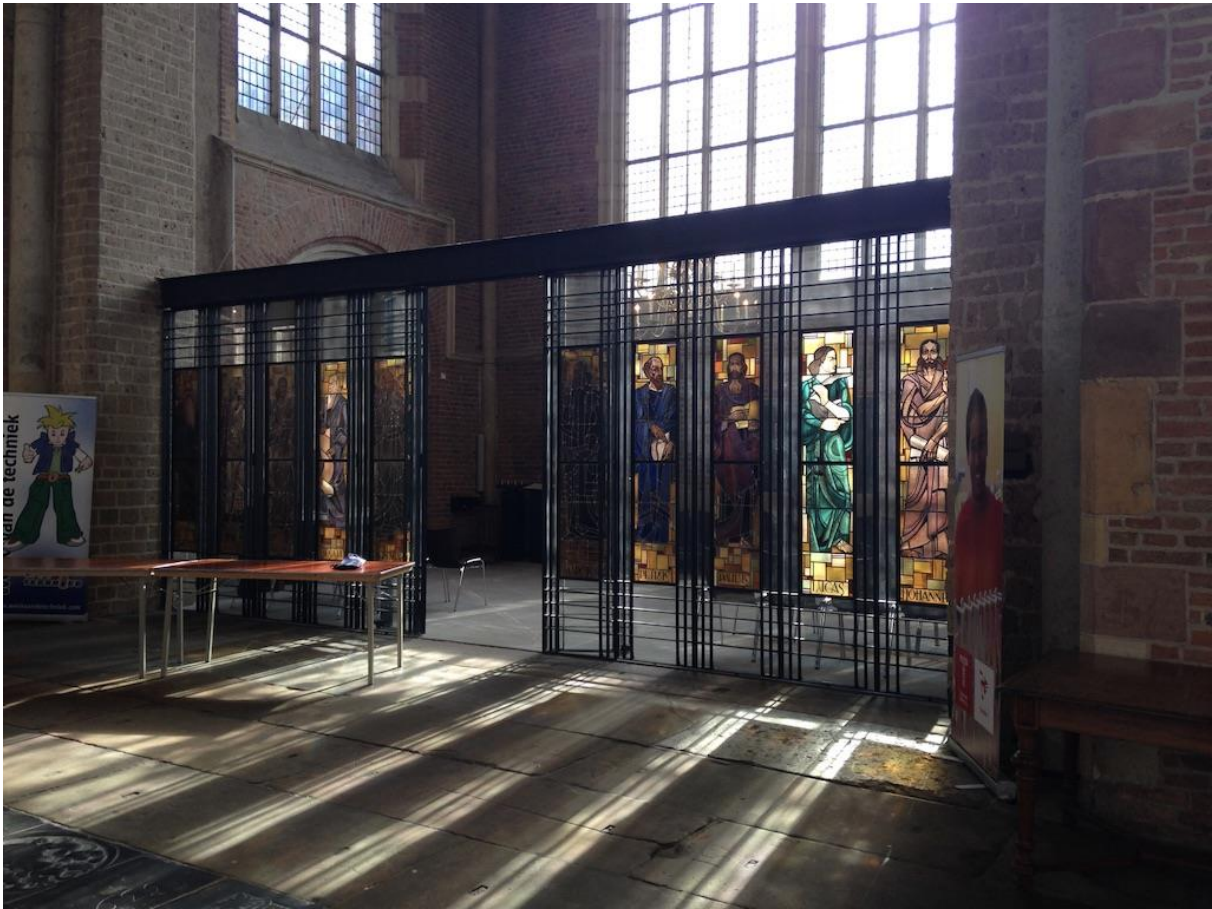
Inzet ritueel:

Gelijktijdige laatste dienst en sluiten kerk; gezamenlijk met pont de IJssel over en in bijzijn van iedereen de deur van het nieuwe onderkomen openen; plaatsen sacrale voorwerpen die dienen als herinnering en herdenking.

Wat doet dit ritueel:

Transitie markeren; bevestigen identiteit, zorgen voor sociale cohesie, benadrukken gemeenschappelijke waarden, betekenis geven, uitdrukking geven aan gevoelens.

Een glas-in-lood met apostelen uit Open Hof is bij het samengaan van de kerken in de Lebuinuskerk geplaatst. Beeld: Miranda Megens.

Uit de Van Vlotenhof zijn twee mozaïeken in de Lebuinuskerk geplaatst. Hier: 'Peter en de Haan' gemaakt door Willy Zandvliet. Beeld: Miranda Megens.

2. Rheden - Kapel in de protestantse Dorpskerk

In de aanloop naar de sluiting van de katholieke Mauritius-kerk in Rheden werd het idee geopperd om bij de – protestantse - Dorpskerk een kapel te openen. 'Het overleg met de parochieraad en de kerkenraad duurde ongeveer een half jaar, men was het er snel over eens dat de consistorie zou worden omgebouwd tot kapel', vertelt kerkrentmeester Ab van Amerongen. 'Tijdens kerkdiensten is de kapel gesloten, als er een dienst wordt gehouden, gebruikt de dominee de kapel nog wel even als consistorie.' De kapel werd gewijd door een pastoor. De rituele handeling bestaat eruit dat eigen ruimte wordt overgedragen aan een andere religie en dat daarmee een sacrale plaats is gecreëerd, die door twee kerkgemeenschappen wordt gebruikt.

De kapel is vanuit de kerk zichtbaar. De ruimte meet 2,15 meter bij 1,75 meter en werd gezamenlijk opgeknapt. Er hangt een kruisje tegen de muur en in de hoek staat het beeld van Sint Mauritius. De katholieke kerk was vernoemd naar Sint Mauritius, een Romeinse legeraanvoerder die zijn voornamelijk christelijke soldaten beschermde. Onder het hoektafeltje met het beeld staat een vierkant rieten mandje met waxinelichtjes. Er hangt een icoon aan de muur met daarop Maria met Jezus en engelen. De kapel is ook van buitenaf bereikbaar, door een zware houten deur. Via een bewegingsmelder gaat het licht aan.

De kapel is een oecumenische kapel geworden van de Dorpskerkgemeenschap en de St. Mauritiusgemeenschap. Elke dag wordt de kapel geopend en gesloten door vrijwilligers – op die manier zorgt de kapel ook voor sociale verbinding.

Inzet ritueel:

Creëren van sacrale plaats voor een andere religie.

Wat doet dit ritueel:

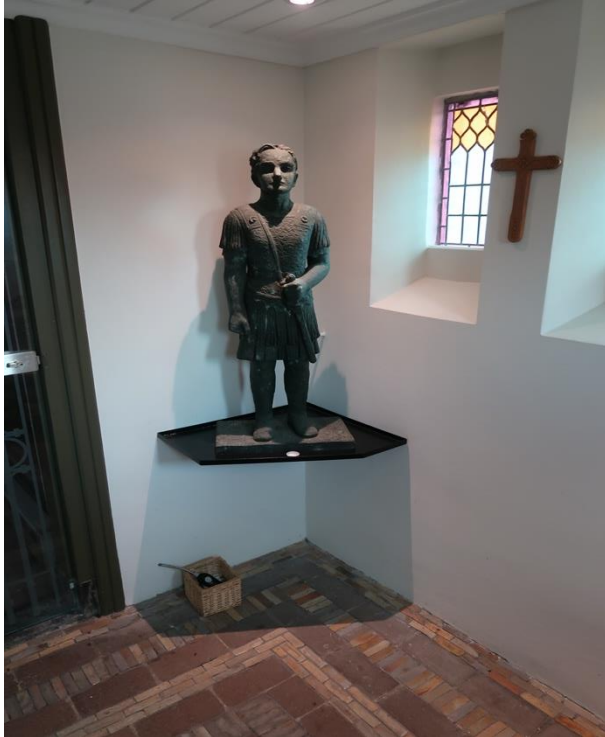
Zorgen voor sociale cohesie; bevestigen identiteit; verbinding van religies en mensen met het gebouw; herinneren aan het verleden; benadrukken gemeenschappelijke waarden; betekenis geven; uitdrukking geven aan gevoelens.

De Mauritskapel is gevestigd in de voormalige consistorie en is ook van buitenaf toegankelijk gemaakt.
Beeld: Miranda Megens

De Mauritskapel is vanuit de kerk via een glazen deur toegankelijk. Beeld: Miranda Megens.

Beeld van de heilige Mauritius in de oecumenische kapel bij de Dorpskerk in Rheden. Er staat een rieten mandje met waxinelichtjes. Beeld: Miranda Megens.

Auteur en copyright: Miranda Megens

3. Vught – Maria-kapel en doopkapel in herbestemde kerk

Gedurende de 13 jaar dat de Petruskerk in Vught gesloten was, is de Mariakapel altijd open gebleven. De kapel bevindt zich links in het binnenportaal van de kerk, in een grote nis met een Mariabeeld. Er staan twee klapstoelen en het is mogelijk een kaarsje op te steken. De inloop in het kapelletje is na de herbestemming van de kerk niet veranderd, wel is de kapel opgeknapt. Het is de enige ruimte die nog door de parochie gebruikt wordt. De rituele handeling bestaat eruit dat de kapel open werd gehouden tijdens de sluiting van de kerk en daarmee als sacrale plaats de overgangperiode overbrugde, en dat de kapel nog steeds open is.

De doopkapel is in tact gelaten, met het originele doopvont. Het Vughts Museum heeft een mix van religieuze beelden en afbeeldingen geselecteerd, die worden er tentoongesteld. Het betreft een Petrusbeeld, een schilderij van de kruisiging, een Barbarabeeld, een zwarte Madonna en een Mariabeeld. De kapel is afgesloten door een smeedijzeren hek. 'Bezoekers vinden het waardevol dat de plek waar ze zijn gedoopt in tact gehouden is,' zegt Henk Smeets, vanaf het begin betrokken bij de herbestemming. De rituele handeling bestaat eruit dat met sacrale voorwerpen de doopkapel is gecreëerd tot een sacrale plaats, met een niet-alledaagse betekenis die herinnert aan het verleden, en onderdeel is van de museumopstelling 'Religies in Vught'.

De Petruskerk is eigendom van zeven Vughtse ondernemers die de kerk verhuren aan de Stichting Ontmoetingscentrum De Petrus. Op de begane grond staat verbinding centraal, deze vloer wordt aangeduid als ontmoetingscentrum. De vloer wordt gedeeld door de bibliotheek, het Vughts Museum, de Wereldwinkel, de Stichting Anders Bezig Zijn, en de Stichting Welzijn Vught. Aan de zuidzijde bevindt zich een aanbouw, waar een restaurant met de naam Hemels is gevestigd.

Het originele glas-in-lood is nog aanwezig: geometrische figuren van architect Weber, uit 1884, het jaar van oplevering en een verhalend glas-in-lood uit de jaren 20/30 van de vorige eeuw. 'Het was onze inzet deze religieuze elementen te behouden,' vertelt Henk Smeets. Hij is historicus en oud-museumdirecteur. 'We wilden het karakter van de kerk onaangetast houden, met respect voor de architectuur en kerkelijke kunst die aanwezig was.'

De kerk als ontmoetingsruimte werd 7 april 2018 geopend en heeft sindsdien meer dan 200.000 bezoekers gehad, ook toeristen bezoeken de kerk. 'We hadden niet verwacht dat er zoveel mensen zouden komen. Dit betekent in z'n totaliteit een verdubbeling van het aantal bezoekers dat afzonderlijk en voorheen werd gehaald.' De Petruskerk staat in de belangstelling van internationale media, die willen weten hoe de herbestemming - met synergie tussen gebruikers als uitgangspunt - gerealiseerd werd.

Inzet ritueel:

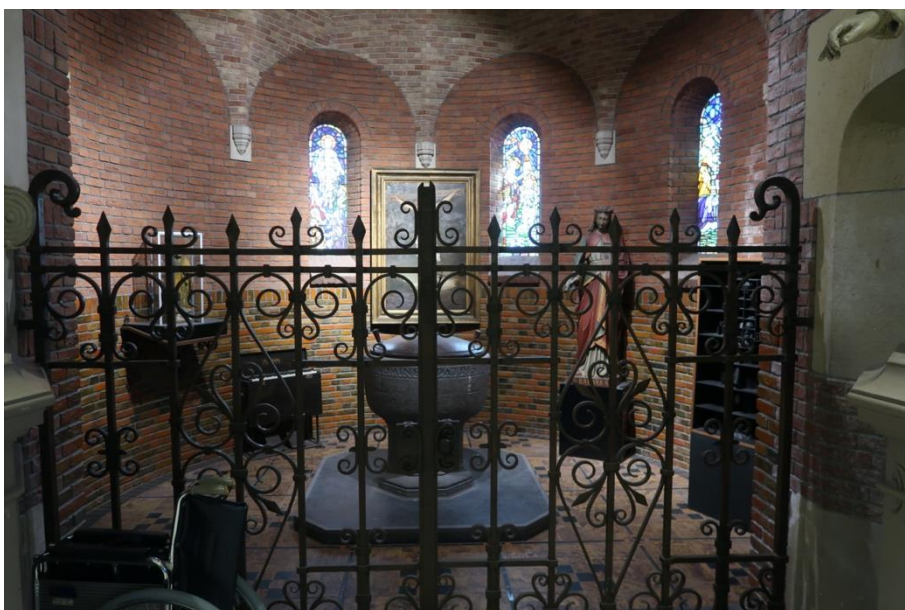
Overgang markeren door openhouden kapel tijdens sluiting kerk; creëren sacrale plaatsen (Maria-kapel en doopkapel) na herbestemming; markeren sacrale afbeeldingen (behoud origineel glas-in-lood (religieus en verhalend) en religieus schilderwerk na herbestemming; voortzetting ontmoetingsfunctie van de kerk.

Wat doet dit ritueel:

Zorgen voor sociale cohesie; herinneren aan het verleden; bevestigen identiteit; benadrukken gemeenschappelijke waarden; betekenis geven; uitdrukking geven aan gevoelens.

De Maria-kapel is gedurende de dertien jaar dat de Petruskerk dicht was, altijd geopend gebleven. De kapel is de enige ruimte die nog door de parochie gebruikt wordt. Beeld: Miranda Megens.

De doopkapel met het doopvont nog op de originele plaats. Beelden en afbeeldingen zijn in de doopkapel gezet om een sacrale sfeer te creëren. Beeld: Miranda Megens

4. Landpark Assisië - 40 dagen bouwritueel

Op Landpark Assisië in het Brabantse Biezenmortel wonen en werken ruim tweehonderd mensen met een verstandelijke beperking onder begeleiding van zorgorganisatie Prisma. In 1904 startten de Broeders Penitenten met Huize Assisië. Het initiatief kreeg indertijd landelijke bekendheid, de broeders beschermden de maatschappij tegen 'idioten' en gaven tegelijkertijd zorg (landparkassisie.nl). De Franciscus Kapel (die er echter uitziet als een kerk) is als kloosterkerk gebouwd, en later parochiekerk voor zorgdorp Assisië geworden. Tot 2017 was de kerk in gebruik, sindsdien kunnen er ook andere activiteiten plaatsvinden. Door de kerk open te stellen voor andere partijen, wil Prisma verbinding maken met de buitenwereld.

Dr. Michael Kolen is adviseur zorgethiek/geestelijk verzorger op het landpark. Om het afscheid van de kerk ritueel te begeleiden, benaderde hij social designer/bouwritueelbegeleider Imke van Dillen, die vaker afscheid en transities van markante gebouwen en hun (erfgoed)gemeenschappen begeleidt. Voordat het bouwritueel kon beginnen, werd eerst de breuk erkend tussen de organisatie en het kapelgebouw. 'Bouwrituelen gaan hand in hand met de transitie van een gemeenschap,' zegt Imke van Dillen. De periode tussen aswoensdag en Pasen 2017, refererend aan de traditionele vastenperiode voor christenen in de aanloop naar Pasen, werd gebruikt om het 40-dagenbouwritueel uit te voeren. Er werden 16 activiteiten uitgevoerd met kunst, muziek, verhalen en uitvoeringen; deze activiteiten werden gescheiden in afscheids-, overgangs en inbeddingsrituelen. 'Door een bouwritueel kunnen gebruikers en andere betrokkenen met elkaar meedoen en bijdragen aan transitie,' zegt Imke van Dillen. Het laatste en meest ingrijpende ritueel betrof het verwijderen van de kerkbanken. Dat is samen met de bewoners en mensen van Prisma gedaan. 'Het gezamenlijk en zichtbaar afronden van de overgangsfase zorgt voor inbedding van de transitie en overgang naar de nieuwe fase. Bewoners en begeleiders van Landpark Assisië hebben laten zien hoe je op een persoonlijke en saamhorige manier omgaat met zo'n grote verandering.'

Gevoeligheden stonden centraal tijdens de rituelen. Michael Kolen: 'We wilden duidelijk maken dat er iets zou gaan veranderen, maar dat de kerk tegelijkertijd een heilige plek blijft.' Er is bewust voor gekozen niet alles te verwijderen. 'Het gaat om eren naar het verleden toe, je kunt spullen niet zo maar laten verdwijnen,' zegt Michael Kolen. 'Er is niets beschadigd aan het gebouw, alles kan ook zo terug als het moet. 'Alles wat gezegd moest worden, is gezegd,' aldus Imke van Dillen. 'Ik had zelf het gevoel dat de transitie niet na veertig dagen voltrokken was. Het proces van afscheid nemen en aanvaarden van de nieuwe situatie duurde in dit geval langer.'

Hoog tegen de zuidoostzijde van de kapel is een kruis terug gehangen dat voor veel bewoners symbool van herinnering is. Tegen de zuidgevel is een Mariabeeld geplaatst met foto's van overleden bewoners, daar kunnen kaarsjes opgestoken worden. Naast de entree aan de westzijde is een beeld van Franciscus geplaatst. Het kruis, het Mariabeeld en Franciscus verhouden zich in kruisvorm tot elkaar en verbinden individuele herinnering, de ander en de buitenwereld met elkaar. Michael Kolen: 'Het gaat hier niet alleen om ik of wij, maar om het, in alle diversiteit, samen een weg te zoeken door het leven, met vallen en opstaan. Verbinding met buiten is van belang, dat hebben we geprobeerd om zo uit te drukken'.

Inzet ritueel:

Ontwerp en uitvoering van afscheidsrituelen, overgangsrituelen en inbeddingsrituelen, door onder andere een doordeweekse tussentijd met muziek en

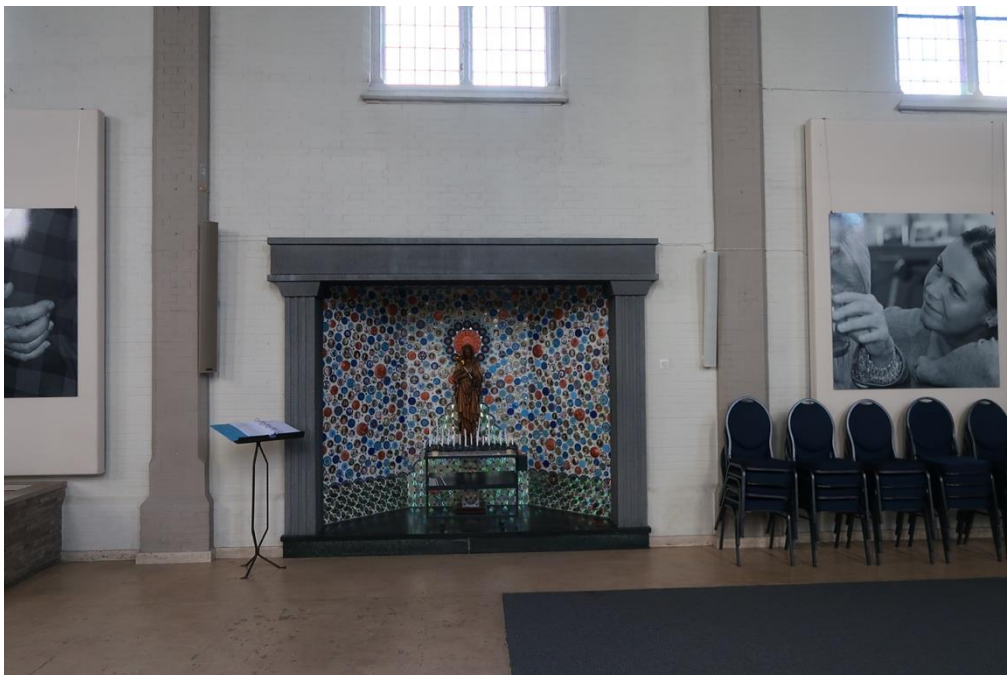
gedichten en het verwijderen van de kerkbanken; plaatsen sacrale voorwerpen die dienen als herinnering en herdenking.

Wat doet dit ritueel:

Bevestigen identiteit, zorgen voor sociale cohesie, benadrukken gemeenschappelijke waarden, betekenis geven, uitdrukking geven aan gevoelens, transitie markeren.

De kerkbanken uit de Fransiscus Kapel zijn gezamenlijk naar buiten gedragen en hebben plaatsgemaakt voor stoelen. Beeld: Miranda Megens.

Tegen de zuidgevel van de kerk staat een Mariabeeld met foto's van overleden bewoners, daar kunnen kaarsjes opgestoken worden. Beeld: Miranda Megens.

5. Schettens - Bezinningsnacht in de kerk die nog kerk is

De kerk van het Friese Schettens is nog altijd in gebruik als kerk, maar het is ook mogelijk om er te overnachten. De toren doet dienst als slaapkamer. Vooraan in de kerk is een zitje gecreëerd met twee fauteuils en een bijzettafeltje met schemerlamp. Het vormt een mini-huiskamer tegen de zuidgevel aan, tussen de kerkbanken en de avondmaalstafel in. In de gang op de begane grond zijn een douche en toilet gemaakt, de consistorie is een klein keukentje geworden. Het is niet de bedoeling de kerkovernachting te zien als een luxe, bijzondere b&b-locatie waar gefeest kan worden. De ambiance, met een levende begraafplaats om de kerk heen, leent zich daar ook niet voor. 'Mensen zitten hier 's avonds echt in de kerk,' zegt dominee Edna Zwerver. Ze wijst naar het zitje, en naar de 17e-eeuwse grafzerken in de vloer. 'Dus het is niet zo maar een plaats, je moet dit echt willen. Je stelt je hier bloot aan de tijdelijkheid en eeuwigheid.'

De rituele handeling bestaat eruit dat de kerk zodanig wordt ingericht dat op een onalledaagse manier een bijzondere sacrale beleving mogelijk wordt.

Edna Zwerver vindt dat het zitje niet conflicteert met de functie van kerk. 'Het is in bedekte kleuren en als je in het noord-oostschip zit, zie je het niet eens. Dit is geen gewijde ruimte; wij als protestanten heiligen de ruimte door de mensen, het lichaam van Christus is aanwezig in de mensen zelf. Dit geeft geen aanstoot, het wringt niet.' Rein Boersma, voorzitter kerkenraad en kerkrentmeester, noemt het een spirituele overnachting. 'Mensen krijgen de sleutel en hebben de hele kerk voor zichzelf, ze mogen zitten waar ze willen. Dat past in het 'zijn' van de kerk. We willen het gebouw zelf van invloed laten zijn op de mensen en een plaats bieden om tot bezinning te komen.'

Het was al jaren duidelijk dat er iets moest gebeuren met de kerk en dat een opknapbeurt nodig was. In 2013 boog een commissie zich over een nevenbestemming. Indachtig Menno Simons, stichter van de mennonieten (doopsgezinden), wiens roots in het nabij gelegen dorp Witmarsum liggen, kwam de commissie uit op het idee van overnachtingen. Nog altijd leven mennonieten over de wereld verspreid. Met een overnachtingsmogelijkheid in Schettens zouden volgelingen gelegenheid hebben vlakbij te overnachten, zo is het idee. Daarnaast werd het idee van slapen in de kerk geïnspireerd door het Britse verschijnsel 'champing', een samentrekking van 'church' en 'camping', waarbij in een kerk de slaapzakken worden uitgerold.

Nadat dat voorstel door leden van de kerkgemeenschap, door dorpsinwoners en de gemeente was aanvaard en goedgekeurd, werden subsidies en fondsen aangevraagd. Met een substantiële eigen bijdrage werd vervolgens de verbouwing gerealiseerd.

Vorig jaar zijn er 35 overnachtingen geweest. Vrijwilligers uit het dorp, ook niet-gelovigen, zorgen voor de ontvangsten en de bijbehorende taken. 'Mensen zijn trots op de kerk,' zegt Edna Zwerver. 'En als de klok stilstaat, weet iedereen dat er gasten zijn'.

Inzet ritueel:

Een sacrale plaats in een sacrale ruimte creëren en deze zo transformeren tot een sacrale beleving.

Wat doet dit ritueel:

Creëren sociale en religieuze cohesie; plaats van rust en bezinning; herinneren aan verleden; uitdrukken maatschappelijke waarden.

De Protestantse kerk in Schettens biedt een bezinningsovernachting in de kerk aan. Beeld: Miranda Megens.

In de kerk is een zithoekje ingericht. Gasten kijken van daaruit op de zeventiende-eeuwse grafzerken. In de kerk vindt een keer per vier weken een dienst plaats. Beeld: Miranda Megens.

De slaapkamer in de kerktoren biedt een weids uitzicht. Gasten mogen bepalen of de kerkklok uitgaat. Beeld: Miranda Megens.

Auteur en copyright: Miranda Megens